

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**
**Чернівецький торговельно-економічний
інститут**

Семен Абрамович
Марія Тілло
Марія Чікарькова

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
КОНДОР

2004

ББК 71.Оя73
К 90

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист МОНУ № 14/18.2–757 від 22.04.2003).*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор *А. М. Круглашов* (Чернівецький національний університет);
доктор історичних наук, професор *М. Ф. Юрій* (Чернівецький торговельно-економічний інститут)

Абрамович С. Д., Тілло М. С., Чікарькова М. Ю.

К 90 Культурологія: Навч. посіб. – К.: Кондор, 2004. – с. 351

ISBN 966–57982–74–2

Видання висвітлює структуру культури та її основні чинники (релігію, науку й освіту, політику і право, літературу й мистецтво) з погляду культурологічної теорії та в історичному розвитку. Культурологічні концепції ілюструються прикладами.

Для студентів вищих навчальних закладів та широкого кола читачів, які цікавляться проблемами світової культури.

ББК 71.Оя73

ISBN 966–57982–74–2

© С. Д. Абрамович,
М. С. Тілло,
М. Ю. Чікарькова, 2004
© “Кондор”, 2004

Зміст

Розділ 1. Структура культури	4
Тема 1. Специфіка культурологічного знання	4
Тема 2. Національна та міжнаціональна культура	13
Запитання та завдання	23
Розділ 2. Релігія як чинник культури	24
Тема 3. Релігійний культ і культура	24
Тема 4. Найважливіші релігійні системи як культурологічний фактор	32
Запитання та завдання	66
Розділ 3. Суспільне життя як чинник культури	67
Тема 5. Культура людського співіснування	67
Тема 6. Еволюція політико-правових систем як поступ культури	75
Запитання та завдання	131
Розділ 4. Наука та освіта як чинники культури	132
Тема 7. Наука в системі культури	132
Тема 8. Освіта й виховання в системі культури	164
Запитання та завдання	183
Розділ 5. Література й мистецтво як чинники культури	184
Тема 9. Специфіка й генеза літературно-художньої творчості	184
Тема 10. Літературно-мистецький пошук стародавніх цивілізацій	199
Тема 11. Літературно-художня творчість європейського Середньовіччя та Відродження	237
Тема 12. Розкріпачення творчої особистості в західних літературі та мистецтві нового часу	276
Тема 13. Література та мистецтво України	305
Запитання та завдання	338
Рекомендована література	340
Термінологічний покажчик	345

Розділ 1

СТРУКТУРА КУЛЬТУРИ

Тема 1

Специфіка культурологічного знання

ПЛАН

- Техніка, культура, цивілізація та природа людини.
 Культурологічні концепції та складові культури.
 Кризові явища в культурі. Культура, контркультура, субкультура.
 Масова та елітна культура.
 Взаємодія та спадкоємність у культурі.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Бокань В. Культурологія. – К., 2000.
2. Ліндсей Дж. Коротка історія культури: В 2 т. – К., 1995.
3. Теорія та історія світової та вітчизняної культури. – Львів, 1992.

Додаткова

1. Антологія культурологічної думки. – М., 1996.
2. Иконникова С.Н. История культурологии: Идеи и судьбы. – СПб., 1996.
3. Ортега-и-Гассет Х. Размышления о технике // Вопросы философии. – 1993. – № 7.
4. Поліщук С.П. Спадкоємність та взаємовплив культур. – К., 1972.
5. Рождественский Ю.В. Введение в культурологию. – М., 1996.
6. Тойнби А. Постигание истории. – М., 1982.
7. Хзарджян С. Этика бизнеса. – М., 1992.

Техніка, культура, цивілізація та природа людини. Чому людина не задовольняється самими лише комфортабельною квартирою, престижним автомобілем, кар'єрою? Вона живе, за відомим висловом, не хлібом одним.

Бувають щасливі епохи, коли культура вартує більше, аніж предмети матеріального добробуту. Бувають і періоди негараздів, війн та дичавіння, коли книжка використовується лише на самокрукти.

Проте з пороку земного знову з'являються розбиті, але невимовно прекрасні статуї, старовинні ноти оживають під вправною рукою музиканта.

Створюючи потужну техніку, яка полегшує життя, людина не задовольняється самими лише автомобілями, телебаченням або комп'ютерами – для неї важливо, куди можна дістатися автомобілем, що демонструється по телебаченню, які можливості надає їй Інтернет.

Ми прагнемо, аби в сьогоднішній Україні, яка заліковує важкі рани, завдані століттями боротьби за незалежність, культура національна та світова стала врешті-решт отим хлібом духовним, якому не складеш ціни.

Отож, доцільно розглянути питання про зміст слова “культура”, яким ми часто послуговуємося, не завжди твердо знаючи, що воно вміщає. Існує більш як дві з половиною сотні визначень терміна “культура”. Слово **культура** (лат. cultura) вперше зустрічається в славетного давньоримського оратора Цицерона; колись воно означало “обробка землі”. Давно помічено, що кропітка робота з рослинами або тваринами дає можливість створити з дикої істоти щось більш потрібне людині. Звідси й поширення слова “культура” на низку явищ людського самовдосконалення. Можна сказати, що протягом тисячоліть людина створила начебто “другу природу”: одяг, будинки, механізми тощо. Для означення речей, створених людськими руками, вживається термін **артефакт**, який означає річ, не існуючу від початку в природі. Культура є вираженням споконвічної боротьби людини з природою і прагнення її вдосконалити, перебудувати. Щоправда, у цій боротьбі слід пам'ятати й про права природи. Занадто пригнічувати її небезпечно – можна врешті-решт втратити якісь суттєві основи й принести своє життя в жертву штучним і надуманим “правилам”.

Інокли слова **культура** й **цивілізація** вживаються як синоніми. У поняття “цивілізація” тут включається будь-який артефакт: витвір мистецтва фігурує поруч із винаходом колеса або якогось іншого механізму. Водночас, цивілізація розглядається як певна концепція життя, його структура¹. Не

¹Тим, хто бажає глибше ознайомитися з подібним підходом, рекомендуємо навчальний посібник Ю. Павленко “Історія світової цивілізації” (К., 2000).

заперечуючи в принципі проти такого підходу, зауважимо, що його застосування потребує розширення кола описуваних явищ, принаймні, вдвічі. Історія технічних винаходів, починаючи з колеса й закінчуючи комп'ютером, є, звичайно, індикатором прогресу. Але історія технічних винаходів завела б нас занадто далеко. Тому ми приймаємо концепцію тих учених, які розрізняють цивілізацію та культуру.

Перше слово означає все, що було створене для комфорту людини: машини, меблі, посуд тощо. Друге ж означає явища духовного життя: релігійно-філософський світогляд людей, їх прагнення побудувати життя за законами справедливості (політика), наука та освіта, а також мистецтва – зображувальні (живопис, скульптура, архітектура), музично-театральне мистецтво, література тощо. Щоправда, в низці випадків провести межу між культурою та цивілізацією досить важко¹. Наприклад, будівлі, одяг, посуд насамперед створюються для комфорту, але часто вони являють собою справжні твори мистецтва, несуть відбиток людського духу.

Культурологічні концепції та складові культури. Цілком зрозуміло, що протягом століть уявлення про культуру були різними. Склалися різні **концепції культури**.

Так, наприклад, у Середньовіччі людина, що не знала приписів пануючої релігії та не виконувала її засад, вважалася безкультурною, дикою. Це *богословська концепція культури*.

Із втратою авторитету церквою світогляд людей дедалі частіше визначає вільна філософія та наука; в мистецтві ціниться оригінальність, новизна; безкультурними вважаються вже ті, хто не слідує за літературними новинками, не відвідує театру тощо. Це *просвітницька концепція культури*.

З розвитком вільної думки у XVIII-XX ст., особливо у зв'язку зі становленням такої науки, як естетика, почали висловлюватися все більш своєрідні та суб'єктивні погляди на культуру.

Так, виникла *концепція культури як гри*. Але саме поняття гри було й різним. Наприклад, Г. Спенсер вважав, що культурна діяльність виникає в ситої істоти як гра надлишкових фізичних сил. На думку Ф. Шіллера, в грі людина шляхом фантазії пізнає навколишній світ, моделює ситуації, які не в змозі пережити в дійсності.

Німецький вчений К. Бюхер висунув *трудоу теорію культури*: вона народжується зі спільної праці людей (як приклад він наводив ритмічну пісню, об'єднуючи людей, що виконують важку роботу, в єдиному зусиллі).

¹Вважають також, що цивілізація починається тоді, коли виникають монументальна архітектура, писемність, міста (Див.: Українська та зарубіжна культура /За ред. М. Заковича. – К., 2001. – С.77); інші вчені пов'язують поняття цивілізації з переходом від кочового життя до землеробства тощо.

Марксистська думка вбачає в культурі *ідеологічну надбудову над економічним життям суспільства*. На думку марксистів, у культурі в прихованому вигляді постійно кипить боротьба інтересів різних класових угруповань.

Австрійський психіатр З. Фрейд обґрунтував ідею *культури як сублімації*, тобто заміни витиснутих сексуально-біологічних інстинктів створенням різних предметів і творів мистецтва, які символізують бажаний, але недосяжний об'єкт потягу. Але, за Фрейдом, культура – створення житла, одягу, мистецтва – врятувала людство від розчинення у тваринному стані.

Водночас, виникає питання про **складові культури**. Не відкидаючи важливості вивчення проблем розвитку матеріальної культури, виробничо-економічних відносин тощо, ми все ж таки зосереджуємося в даному посібнику виключно на явищах духовної культури.

Найважливішою складовою культури є *релігійна культура*. Пам'ятаючи афоризм Дж. Фрезера про те, що вся культура походить з храму, ми вважаємо за потрібне підкреслити тут як найважливіший момент релігійну свідомість та її культове вираження, притаманні тому чи іншому суспільству.

Досвід людства накопичує чимало різних моделей політичного життя, юридичних законів, мета яких – забезпечити гармонію та мир у людській спільноті. *Політико-правова культура* – норми, які законодавчо регулюють поведінку людей – теж має бути об'єктом нашої уваги.

Безумовно, показником культурного рівня суспільства є також його *наука й освіта*. Є, наприклад, виразна різниця між суспільством, у якому дітей вчать ворожити або знімати скальп з ворога, і суспільством, де умовою освіти є комп'ютерна грамотність дітей.

Духовне життя суспільства, його релігійно-філософська свідомість, мораль та поняття про добро й справедливість – максимально яскраво проявляються в *літературно-мистецькій творчості*, яка естетично інтерпретує світ і проблеми людини. Мистецтво слова, музика і театр, архітектура, скульптура й живопис – найважливіші моменти культурного життя будь-якого суспільства.

Контркультура, субкультура, антикультура. Культура як система ніколи не вдовольняє все суспільство. Завжди знаходяться люди, які вважають панівну культурну модель застарілою або фальшивою і намагаються протиставити їй іншу. Часом нові явища витісняють традиційну культурну систему й утворюють свою власну.

Так, антична культура, при всьому її блиску й багатстві, була на початку нової ери невиліковно хворою. Потужна армія, витончена філосо-

фія й розкішне мистецтво сполучалися в імператорському Римі з повним моральним занепадом і почуттям безнадійності. Наприклад, імператор Калігула на знак приниження вищого державного органу велить Сенату визнати за сенатора свого коня – і Сенат покійно визнає! Імператор Нерон вбиває свою матір-коханку, паплюжить і палить живцем християн, глумиться з приречених на роздирання левами, гвалтуючи їх у клітці, одружується з власною рабинею – і народ мовчки схвалює його дії! Культурні римляни розважаються битвами гладіаторів у цирках, муками й смертю приречених на поїдання живцем звірами. Зрозуміло, що християнство з його проповіддю любові перемогло потужну колись імперію, незважаючи на вкрай жорстокі гоніння. Криза античної культури, що перестала відповідати новому моральному почуттю суспільства, яке стало визнавати цінність людського життя та моралі, означала неминучу смерть традиційної системи. Стосовно пануючої язичницької культури християнство виступило як типова **контркультура**.

При міцних основах культури контркультура *внутрішньо залежить від того, що заперечується*, і сама як така не може існувати. Контркультура послуговується, як правило, дуже агресивними методами, розраховуючи на шок і епатаж суспільства. Часом її досягнення стають завдяки цій агресивності усталеними й складають якусь власну традицію в рамках існуючої культури.

Так, відомий французький письменник XIX ст. О. Дюма написав славнозвісний роман “Три мушкетери”, як свідчать документи, “на парі”, поклявшись, що йому вдасться видати, так би мовити, чорне за біле. Адже ім’я д’Артаньяна, прославлене в цьому романі, було й до Дюма відомим: він та його товариші були знаменитими в історії Франції головорізами й розбишаками. А кардинал Ришельє, якого так не любив Дюма, відзначився в історії Франції як видатний культуртрегер¹: він не лише забезпечив політичну велич Франції при слабкому й безвольному королі, а й заснував Академію наук, ініціював створення академічного словника французької мови тощо. Дюма ж використав свій талант для того щоб змалювати кардинала лютим реакціонером, а д’Артаньяна та його друзів, зображених як королівські мушкетери, – носіями світлого, гуманістичного й шляхетного стилю життя. Ця трансформація настільки полюбилася поколінням читачів, що вже усім байдуже, якими були справжній Ришельє та д’Артаньян. Чи не кожні десять років створюються нові екранізації цього роману, персонажі якого закрили, здається, назавжди питання про справжню роль Ришельє в культурі Франції. Це блискуче підтверджує

¹Тобто – носій культури, просвітник.

правоту Аристотеля, який казав, що поезія й філософічніша, й серйозніша за історію, бо зображає не те, що було, а те, що могло б бути.

У сучасному світі статус явищ контркультури мають *авангардистські* та *неоавангардистські* течії, що відверто заявляють про свій розрив із традиціями гуманізму й ренесансним культурним каноном. Таким був, наприклад, *футуризм* – літературно-мистецька течія 20-х рр. XX ст., яка оспівувала міць техніки, війни й тоталітарні режими, закликала до руйнації авторитету класики й проголошувала безкрайній суб’єктивізм митця як особливості “мистецтва майбутнього”. Як писав під впливом футуристів російський пролетарський поет В. Князев, “*во имя нашего завтра сожжем Рафаэля, разрушим музеи, растопчем искусства цветы*”. У Радянській Росії існував також цілком конкретний проект закриття музеїв та бібліотек, підготовлений близьким до Маяковського Осипом Бріком: пролетаріат не повинен був “отруюватися” старою культурою. Хоча влада офіційно не пішла на такі крайнощі, масове знищення пам’яток культури за часів тоталітаризму стало справжньою реалізацією цієї програми.

Так званий “*важкий рок*” у музиці, який у своїй естетиці часто безпосередньо керується настановами “церкви сатани”¹ й свідомо викликає у слухачів почуття деструкції та агресії, теж належить до явищ контркультури і має власних шанувальників.

Та загалом рок-музика не є, звичайно, контркультурою. Як і багато подібних явищ, вона виступає частиною молодіжної **субкультури**. Так називають своєрідну “підкультуру”, яка виникає в певних верствах суспільства й відокремлюється від культури суспільства в цілому (хоча внутрішньо від неї теж залежить): субкультура молоді, субкультура “блатних”, субкультура “нових українців” тощо. Цим сферам властиві окрема від більшості індивідуальна система цінностей і певний жаргон, зрозумілий лише “своїм”. Слівця на зразок *круто*, *кльово*, *прикол* та ін. – типові приклади молодіжного сленгу, який, проте, змінюється зі зміною поколінь, не залишаючи помітного сліду в мові народу. Так, у 60 рр. XX ст. молоддю широко вживалося слівце *міцно* (у значенні нинішнього *круто*), але від того не лишилося вже й пам’яті.

Характерний термін **антикультура**, яким позначають явища, принципово спрямовані на руйнацію і заперечення будь-якої культури, культури як такої. Цей термін нерідко застосовують до певних явищ тієї ж, скажімо, молодіжної культури. Наприклад, до неї зараховують *графімі* – написи та малюнки, які роблять молоді люди на стінах будівель або транспорту.

¹Див.: *Боймер У.* Нам нужна только твоя душа: Рок-сцена и оккультизм: даты, факты, подоплека. – Берлин, 1984.

Виникло це явище наприкінці 60-х рр. ХХ ст. і спочатку було пов'язане з соціальними та національними визвольними рухами. Так, у 1967 р. афроамериканці (чорношкірі Америки) створили так звану “Стіну поваги” в Чикаго, що пропагувала расове рівноправ'я. Але в нашому суспільстві графіті найчастіше є проявом звичайнісінького хуліганства: достатньо подивитися на будинки в наших містах, розмальовані незграбними та страхітливими зображеннями й написами. На Заході нині зазвичай відводять для подібного самовираження молоді спеціально побудовані стіни.

Масова та елітна культура. Культура споживається всіма. Але оскільки суспільство завжди поділяється на привілейовані та непривілейовані класи, то й характер культури, яку вони споживають духовно, відрізняється.

Еліта – поняття, яке теж вимагає певного пояснення. Не можна, скажімо, вважати елітою будь-яку соціальну верхівку, наприклад, нуворішів (скоробагатіїв), які тільки-но піднеслися з плебейської верстви й зберегли всі смаки та звички низової культури. Елітна верхівка формується протягом життя принаймні кількох поколінь, її культурні смаки витончуються поступово. Рідко хто самотужки підноситься до розуміння таких речей, як симфонічна музика, класичний балет або авангардний живопис – як правило, лише людина, яка з дитинства виростає в атмосфері складної й багатой культури, здатна органічно засвоїти ці багатство й складність.

Відповідно елітна культура – це культура, яка твориться професіоналами і відповідає найвищим вимогам. Вона не складається відразу і формується століттями, причому часто її творять справжні “династії” професійних майстрів.

Масова культура – це культура загалу, яка твориться з розрахунку задовольнити не найвищі духовні потреби людини. Установка такої культури – розвага; вона не існує поза mass media – сферою сучасних технічних засобів тиражування й активного впровадження у свідомість суспільства тих цінностей, які її ініціаторам здаються потрібними й вигідними – преса, кіно, радіо, телебачення тощо. Якщо елітна культура твориться індивідами, зацікавленими, насамперед, у реалізації свого особистого таланту, то, скажімо, сучасний естрадний співак – це насправді цілий колектив працівників, які створюють його імідж – зачіску, грим, декорації, балетний фон, фонограму; вони роблять часом чудесне перетворення досить скромної з погляду вокального або акторського обдарування особи на чарівного “ідола” естрадного жанру. Колосальні прибутки від “розкручування” такої естрадної зірки – не останній чинник її появи на артистичному небосхилі. Включається відповідний механізм реклами, формується

ся мода на той чи інший імідж або напрям; як правило, така культура розрахована на невибагливі смаки (наприклад, “попса”).

Взаємодія та спадкоємність у культурі. Декотрі вчені у ХХ ст. заперечували зв'язок та наступність культур. Так, А. Тойнбі вважав, що великі цивілізації – єгипетська, греко-римська, європейського Середньовіччя та ін. – народжуються, розквітають та вмирають у своїх власних рамках, не передаючи нічого наступним цивілізаціям. Це відмова від ідеї прогресу людства як об'єднаної спільноти. Навпаки, просвітницько-марксистська думка усіяло підкреслювала, що розвиток культури йде шляхом відмирання “непотрібного” та народження нового, але все життєздатне переходить із старої культури в нову.

Вочевидь, що в кожній позиції є своя правда, і всі вони повинні бути враховані при вивченні світової культури.

Зокрема, ХІХ-ХХ століття в Західній Європі є епохою інтенсивного розвитку секуляризованої культури, яка втрачає обов'язковий зв'язок із цінностями минулих століть та виробленим ними культурним каноном. Планета зробилася меншою; досягнення різних народів та особистостей швидко стають загальним надбанням. Поступово утворюється також планетарна фінансова система; соціальні та міждержавні міграції набагато перевершують те, що в ранньому Середньовіччі називалося Великим переселенням народів¹. Класи та національні спільноти, які тільки-но склалися після соціальних пертурбацій ХVІІІ ст., видозмінюються на очах². Велика роль у спілкуванні належить “культурному коду”, створеному народом або групами народів, певними соціальними групами протягом століть. Скажімо, суспільства християнської Європи не завжди адекватно розуміють мотивацію вчинків та психологію громадян ісламських країн, етику буддійського світу тощо. Стандартні ситуації спілкування дуже відмінні не лише в різних народів, а й на різних щаблях одного й того самого суспільства: наприклад, просте привітання може звучати і сприйматися по-різному різними людьми.

Тенденція до створення наднаціональної культури на початку ХІХ ст. вважається найперспективнішою: у Франції цього періоду письменник П. Меріме заявляє, що він, передусім, – громадянин світу (“космополіт”), а вже потім – громадянин Франції. Мислителі ХІХ ст. охоче мусують тезу про створення “світової культури” та майбутнє стирання на-

¹Одна красномовна деталь: часом до 40 % жителів у містах західного світу наразі складають вихідці з Азії, передусім – з ісламських країн.

²Не встигла, наприклад, реалізуватися у ХХ ст. марксистська теорія ХІХ ст. про винятково прогресивну роль безправного пролетаріату, як пролетаріат перестає бути знедоленим класом, становлячи стабільну верству в сучасному суспільстві споживання.

ціональних особливостей (як, наприклад, К. Маркс і Ф. Енгельс у *“Комуністичному маніфесті”*, використовуючи думку Гьоте про єдину світову літературу).

Але вже ХХ ст. справедливо іменують “віком націоналізму”. Коли стало очевидно, що в міжнародний ужиток широко запроваджуються аж ніяк не рафіновані плоди високої духовності, а культура Старого світу загалом знаходиться у глибокій кризі¹, що спроби побудувати небачено високу культуру шляхом штучного й насильницького руйнування того, що ще вціліло (тоталітарні режими ХХ ст.), ведуть до прірви, і те, що отримало назву американізму – забезпечує лише сурогат культурності², стало масовим явищем повернення до національних основ і традицій.

Слід ураховувати поняття **конгломератна культура**³, яке означає неоднорідність сучасної культури. У суспільстві водночас і паралельно функціонують, часом пересікаються і взаємно впливають одна на одну, часом ворогують різні системи (співіснування в одному й тому самому суспільстві сільської фольклорної, елітної та міської масової культур – найбільш характерний приклад).

¹З цього погляду важливі книги мислителів ХХ ст. *О. Шпенглера* “Сутінки Європи” та *Х. Ортеги-і-Гассета* “Дегуманізація мистецтва”.

²Америка має свою елітну культуру достатньо високого ґатунку, але в світі поширюються якраз варіанти американської масової культури – в основному, по суті, молодіжної субкультури.

³*Полікарпов В.С.* Лекції з історії світової культури. – К., 2000. – С. 312.

Тема 2 **Національна та міжнаціональна культура**

ПЛАН

**Національна природа культури та міжнаціональна культура.
Поняття Півночі, Півдня, Заходу та Сходу як культурних ареалів.
Культурна зона та культурний регіон.
Специфіка європейської культури.
Проблеми буття і розвитку української культури.
Ідея рівноправності культур у сучасному світі.
Поняття культурної ідентифікації.**

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Бокань В. Культурологія. – К., 2000.
2. Ліндсей Дж. Коротка історія культури: В 2 т. – К., 1995.
3. Теорія та історія світової та вітчизняної культури. – Львів, 1992.

Додаткова

1. Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. М., 1989.
2. Геллнер Э. Нации и национализм. – М., 1991.
3. Горбач Н. Я. Культура міжнаціонального спілкування. – Львів, 1990.
4. Запад и Восток: традиции и современность. – М., 1993.
5. Попович М.В. Нариси історії культури України. – К., 1991.
6. Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів, 1991.

Національна природа культури та міжнаціональна культура. Людство складається з різних народів та націй. Це почалося віддавна: народи розходилися по землі з якогось єдиного південного центру¹, і колись однорідні племена дедалі більше відрізнялися одне від одного під впливом кліматичних умов (африканці під тропічним сонцем набули чорної шкіри; монголоїди – характерного “косого” розрізу очей, який захищав від піску й снігу, сонячного блиску азійських просторів тощо). Відповідно і єдина мова пралюдства подробилася на сім’ї, однак прадавні спільні корені збереглися в багатьох мовах. Так, наше матір має відповідності в латинському матер, санскритському матер, англійському мазер, німецькому муттер тощо. Людство розбилося на такі групи дуже давно. Національні відмінності усталилися завдяки багатомісячній ізоляції народів. Власне, лише починаючи з епохи великих географічних відкриттів (XVI ст.) роз’єднані народи почали потроху зближуватися й пізнавати один одного. Але так історично склалося, що кожний народ живе на власній землі, він об’єднаний мовою та спільністю духовно-психічного складу, має власні культурні корені й досягнення, і тому основною тенденцією є розвиток національних особливостей культури.

Прикладом відданого збереження рідної мови та власної культури є Україна, що в багатомісячних поневіряннях та приниженнях зберегла і власне національне обличчя, і прабатьківські звичаї. У всьому – в релігії, у суспільному житті й народному побуті, у своєму неповторному мистецтві українець завжди залишається українцем. Багато хвиль усіляких чужоземних впливів прокотилося над нашою землею: скіфи, кіммерійці, готи та середньовічні скандинави, візантійці та Російська імперія, комуністична тиранія – усі прагнули позбавити народ його живої душі. Проте й сьогодні народні майстрині тчуть ті ж само візерунки, що й їхні прабабусі в сиву давнину, і над ними лунає-дзвенить старовинна народна пісня.

З іншого боку, дуже давно намітилася й протилежна тенденція: *прагнення до універсальної культури всього людства*, єдиної мови, єдиної релігії, єдиних форм мистецтва. Вже давні азійські монархії, Александр Македонський та Римська імперія хвилями підкорювали собі навколишні народи й нав’язували їм свою культуру. Характерно, наприклад, що законаний у культуру еллінів (греків) Александр Македонський залишав у завойованих країнах групи грецьких архітекторів, скульпторів, ораторів тощо – невдовзі еллінський вплив поширився у всьому світі. Як правило, прагнення до космополітизації (нехтування національними особливостями) виникає на основі *політичних ідей*. Так, у колишньому СРСР вважалося, що при комунізмі національні мови та особливості духовного життя

¹Прабатьківщиною людства вважають Північно-Східну Африку (“Кенійський ріг”).

просто відінуть; отже, комунізм наближували всіма силами. Деякі народи “втрачали себе”, розчиняючись у більш сильних культурних впливах. Іноді й великі народи відмовлялися від власних давніх культурних основ в ім’я тих, які вважалися вищими (так, у нинішньому Ірані вже немає більше прихильників зороастризму: всі іранці давно належать до ісламської культури).

Характерним зразком прагнення до об’єднання людства єдиною мовою є такі штучні системи, як мова *есперанто*, яка побудована на принципі поєднання найбільш поширених слів та частин слів, узятих з різних мов світу.

Поняття Півночі, Півдня, Заходу та Сходу як культурних ареалів. У культурології часто зустрічаються такі поняття, як Схід та Захід, рідше – Північ та Південь. Слід твердо знати, що вкладається в ці терміни.

Величезні *географічні ареали* – Північ, Південь, Захід та Схід – визначимо як природні фактори, що впливають на розвиток культури того чи іншого народу.

Ми пам’ятаємо, що слово *цивілізація* може означати й найвищий рівень культури, який характеризується переходом від мисливства та кочів’я до землеробства, виникненням міст і писемності. Тому виникає закономірне запитання: чому найдавніші цивілізації – давньоєгипетська, месопотамська, іранська, індійська, китайська – виникають на Півдні 6 тис. років тому, а, скажімо, про слов’ян історики світу починають писати лише з V ст. н.е.¹. Якщо десь у долинах Нілу чи Євфрату достатньо було висипати відро зерна у багнюку, яку залишали розливи цих великих рік, аби отримати багатий врожай (ще й не раз на рік), то землеробство в найдавніших слов’ян було виснажливим і поглинало весь час. Треба було зрізати величезні численні стовбури вікових дерев, викорчувати могутні пні, спалити дерево на попіл для добрива, зорати землю дерев’яним ралом, поборонити дерев’яною бороною, посіяти рукою з кошика на невеликому полі якусь децину зерна – і тремтіти над ним, аби врожай удався за коротке північне літо. Заморозки або спека, дощі та град нищили його, часом, на корені. Потім наставала пора гарячих жнив, обробки збіжжя, численні осінні землеробські та інші господарські роботи. На довгу й люту зиму потрібно було побудувати добру хату, підтримувати піч у належному стані, заготовувати дрова в лісі й привезти до садиби. Треба було набити дикого

¹Щоправда, деякі вчені вважають праукраїнською цивілізацією і так звану Трипільську культуру, датуючи її X–V тисячоліттями до н.е. Але є й серйозні аргументи на користь думки, що цю цивілізацію створили все ж таки не слов’яни, і вона лише ґрунтовно вплинула на формування праукраїнської культури (про це йтиметься далі).

звіра на хутро для зимового одягу й пошити той одяг. Пряжа, голки, інструменти для праці – усе це теж виготовлялося власними руками.

Проте наші умови не найгірші: народи Півночі – ескімоси або чукчі – живуть ще в тяжких умовах, але створюють своєрідні й значні культури, які тільки зараз починають по-справжньому вивчати. В їхніх мовах, наприклад, існує до 50 слів лише для визначення відтінків білого снігу: хіба можна назвати їх примітивними в повному розумінні слова?

Отже, насправді немає “відсталіх” народів. Але є народи, культурна творчість яких історично гальмується несприятливими кліматичними умовами. Саме тому вони змушені адаптувати деякі суттєві досягнення більш ранніх цивілізацій, створюючи водночас власні культурні цінності.

Трапляються й деякі традиційні недоречності у визначенні цих ареалів. Здавна великі цивілізації давнини визначалися як Стародавній Схід (Єгипет, Месопотамія, Індія тощо). Так називали їх греки та римляни, щодо яких це дійсно був Схід. Але щодо нас це південні краї (Єгипет, наприклад, розташовано в Африці). Проте ми уживаємо поняття *Стародавній Схід*, аби не порушувати традицію.

В останні роки можна зустріти й протиставлення *відсталого Півдня* та *розвинутої Півночі*. Таке протиставлення народилося в Новий час, коли промислово й технічно розвинені країни, розташовані в смузі помірного клімату Північної півкулі Землі (США, Великобританія, Німеччина та ін.) почали випереджати за рівнем розвитку аграрні й більш традиційні суспільства країн, розташованих південніше (Італія, Іспанія, країни Латинської Америки тощо). Це позначилося на характері культури цих ареалів.

Культурна зона та культурний регіон. Окрім клімату, велику роль у становленні міжнародної культури віддавна відігравали й суто духовні фактори, особливо *релігія*. Наприклад, у країнах ісламу – азіатських, африканських, європейських – духовна культура в основних своїх рисах подібна, бо світогляд і мораль населення цих країн визначені Кораном та мусульманськими законами – шаріатом. Те ж саме можна сказати і про християнську культурну спільноту, куди входять численні країни Європи, деякі країни Азії, Америка, Австралія тощо. Тут знову ж таки діють спільні норми світогляду й поведінки, хоча духовна культура в кожній із цих країн має виразні специфічні особливості (достатньо пригадати храмову архітектуру, всюди своєрідну). Відповідно до сфер поширення трьох світових релігій (християнства, ісламу та буддизму) можна виділити три грандіозні за обсягом культурні зони – *християнську, ісламську та буддистську*.

Всередині культурної зони існують окремі *культурні регіони*. Так, християнська культура неоднорідна. Уже в Середньовіччі вона поділилася

після розколу церков на два величезні регіони – візантійсько-православний (окрім Греції – Україна, Росія, Болгарія, Сербія, Румунія й чимало інших країн) та римо-католицький (Італія, Іспанія, Португалія, Польща, країни Латинської Америки тощо); відповідно стали відмінними не лише архітектура, малярство й музика, а й, почасти, поведінка людей, що населяли ці два регіони. Після Реформації християнства в лоні Західної церкви виникли *протестантські* суспільства: Великобританія, частина Німеччини; згодом до них приєдналися Америка (США) та інші. Тут було відмінено ікони, монастирі, навіть деякі таїнства релігії (так, священники перестали вважатися особливими людьми).

Культурний регіон визначається вже не тільки характером релігії. Дедалі частіше тут починають відігравати помітну роль *політико-ідеологічні чинники*. У колишньому Радянському Союзі (1/6 земної кулі) було здійснено спробу знищення релігії, запанували тоталітаризм і репресії щодо інакодумців; тут усіяло принижувалася й обмежувалася в своїх правах особистість. А оскільки Радянський Союз перетворив тимчасово на своїх сателітів ряд країн Східної Європи й нав’язав їм власні порядки й звичаї, то весь цей величезний регіон багато десятиліть розвивав культуру в особливих умовах.

Специфіка європейської культури. Позаяк наш край здавна належить до європейської культурної спільноти, то нас, передусім, мають цікавити характер і структура європейської культури.

Європа в культурному відношенні належить до Заходу як ареалу, й колись утворювала майже однорідну християнську культурну зону. Але вона здавна поділяється на Західну та Східну Європи – це визначилося розколом церков та утворенням римо-католицького та візантійсько-православного культурних регіонів (протестантизм не утворив тут єдиного регіону й увійшов у Західну Європу “клаптями” (наприклад, більшість населення Англії й північної Ірландії – протестанти, а південні ірландці – католики тощо).

Але історія Європи свідчить про ще більш складні корені її культури. Адже дохристиянська Європа була язичницьким (багатобожним) краєм. Тут висунулися на перший план незвичайно потужні культурні досягнення греків та римлян, які прагнули підкорити впливу своєї цивілізації всі інші європейські народи (*еллінізм*). Тому важливим початком європейської культури стала *греко-римська античність*. Її цінності полягали в ствердженні земного буття як єдиної вартості людини, в оспівуванні та поетизації життя тіла, в радісному гедонізмі (філософії насолоди).

Але античну картину буття заперечило народжене на Сході християнство, що розглядало земне буття як тимчасове й протиставляло антич-

ності віру в Єдиного Бога, тверду мораль і піднесення ідеї Царства Небесного. Утверджувалося християнство при шаленому опорі постарілого античного світу, але перемогло на тисячу років (Середньовіччя). В епоху Ренесансу (Відродження) поновилися й отримали розвиток античні ідеї й християнство почало заперечуватися знову.

Отже, в основі європейського світогляду приховано *конфлікт між тілесною та духовною* першоосновами. Але цей конфлікт і досі визначає динаміку й енергію релігійно-філософського, науково-технічного й літературно-митецького пошуку європейців.

Услід за філософом Ф. Ніцше, виділяють також *аполлонічну* та *діонісійську* первинні європейської культури. Йдеться про початки, позначені іменами двох давньогрецьких богів – Аполлона та Діоніса. Перший, покровитель наук та мистецтв, уособлював логічно-раціональний першопочаток; другий, бог вина та сп'яніння, втілював емоційно-іраціональне буяння підсвідомого в людині. Характерний приклад дає культура Німеччини, батьківщини Ніцше. Уславлені протягом століть великими філософами, літераторами й митцями, німці у ХХ ст. раптом зірвалися до фашистської контркультури, до сліпого уславлення ідей нацизму й вождя-фюрера; розпочалося фізичне знищення ворогів режиму й навіть ні в чому не винних людей, було розв'язано Другу світову війну тощо. На жаль, у культурі Європи виразно помітні подібні контрасти.

Усе це зробило психіку європейця та його культуру ускладненими, побудованими на суперечностях.

Проблеми буття й розвитку української культури. Україна від початку належить Європі, як географічно, так і культурно. Щоправда, корені української духовності сягають не лише європейських, а й азійських глибин. У віруваннях та звичаях архаїчної дохристиянської України простежується спорідненість з культурами іранців та індо-аріїв (народи, які відкочували до Азії в сиву давнину). Україна, як і все східне слов'янство, прилучилася до християнської спільноти пізніше, ніж інші народи (переважно через труднощі розвитку культури в північному ареалі). Але напрочуд швидко Київська Русь – найдавніше українське державне угруповання – увійшла до складу європейської християнської спільноти.

Уведення християнства сприяло зближенню Русі не тільки з Візантією, але й з іншими європейськими державами. Достатньо згадати, що дочок Ярослава Мудрого було видано за представників багатьох королівських родів Європи, а Анна Ярославівна по смерті свого чоловіка, короля Франції, правила цією країною довгі роки. Характерна деталь: на привезеному нею з Києва Євангелії складала присягу наступні королі Франції – аж до революції 1789 р. Європейському статусу України завадила мон-

гольська навала, яка, до речі, спричинила утворення Московії, довго підлеглої монголам, що ґрунтовно вплинуло на характер її культури. А оскільки саме до цієї держави мусила приєднатися Україна після війн Богдана Хмельницького, то її європейський вибір значно ускладнився.

Але й до того, і в сучасний період українці завзято боронять свою належність до європейського світу – як в опорі турецько-татарській експансії, так і в спробах розчинити український початок у “братньому російському”.

Нині культурна політика України визначається переважно вектором її європейського вибору.

Ідея рівноправності культур у сучасному світі. Історія свідчить, що людство формує різноманітні культури залежно від природних умов існування того чи іншого народу, релігійних, політичних та митецьких традицій, які склалися століттями, і будь-яке зіткнення різних за типами культур обов'язково веде до кризової ситуації і конфліктності. Так, коли європейці почали колонізувати світ, вони зіткнулися не лише з “відсталими” народами, що жили у кам'яному віці, а й з високорозвиненими культурними системами, які були для них закриті й незрозумілі. Першою і примітивною реакцією на це розмаїття було зневажливе ставлення, яке часто набувало й присмаку расизму. Характерне гасло відомого англійського поета Кіплінга, який оспівував колонізацію британцями Індії: “Захід є Захід, Схід є Схід, їм ніколи не зійтись”. Проте з часом стало очевидно, що “залізного” кордону тут не існує – досить пригадати, як багато прихильників індійської культури в сьогоденнішньому західному світі.

Якщо раніше спостерігалася довготривала взаємоізоляваність культур або боротьба між ними за панування, то у сучасному світі все міцніше утверджується ідея рівноправності культур. Кожна з них сприймається як неповторний національний досвід окремого народу або своєрідне переживання ним загальнолюдських культурних парадигм.

Доцільно процитувати слова одного з батьків української національної ідеї М. Драгоманова, який казав, що в Петербурзі він воліє бути “росіянином”, у Парижі – “французом”, але водночас вважає, що його рідний народ має повне право на розвиток власної мови та культури. Як писав Шевченко, “і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь”.

Гасла на кшталт “Україна для українців” неправомірні, бо територію України з доісторичних часів населяють найрізноманітніші народи – румуни, євреї, поляки тощо, які так само є автохтонами (споконвічними жителями) цієї землі. Здоровий націоналізм, який захищає права власного народу та його культуру, не мусить переростати в людиноненависниць-

кий нацизм (штучне й насильницьке піднесення власної культури й пониження чужих культур).

Зразком добросусідства і культурного взаємозбагачення народів є багатонаціональна Буковина. Достатньо вказати на українсько-румунські взаємини; наприклад, у румунській мові – до 10 % українських слів.

Поняття культурної ідентифікації. Сутність соціально-психологічних процесів, що розгортаються у світовому масштабі протягом останнього півтисячоліття – зростання прав особистості, розкріпачення людського “я”, забезпечення прав кожної людини на вільне й щасливе життя. Це знаходить своє вираження у перманентному революційному процесі, який точиться у світі, спалахуючи з новою силою в різних кінцях планети. Результатом цього процесу є руйнація багатьох традиційних норм поведінки, оновлення релігійних, юридично-політичних та митецьких систем. Але практика свідчить, що успіху такі рухи досягають лише в тому випадку, коли розкріпачують людину й сприяють піднесенню ідеї гуманізму. Усі ж спроби оновити світ шляхом терору, насадження розбрату, ідей класового або ж расового протистояння незмінно закінчуються катастрофою. В основі тяжіння до насильства й руйнації норм традиційної культури завжди лежить розгубленість авантюрного лідера (або групи лідерів) перед складністю життя; вони намагаються “спростити” соціальні ролі й звести їх до елементарних функцій. У такому суспільстві добре почуваються лише середні люди, яким достатньо того, що “дадуть” згори. Але подібне суспільство швидко занепадає через застій, викликаний придушенням енергії таланту (наприклад, колишній СРСР). Навпаки, у розвиненому суспільстві знаходить свою “нішу” не лише пересічна особистість, а й незвичайна за обдаруваннями людина (наприклад, митець, що створює власний, не для всіх зрозумілий художній світ). Величезний прогрес науки й техніки став можливим завдяки вільній економіці, свободі самовираження людської природи, й це виборола світова цивілізація шляхом постійного напруження, боротьби за оновлення й незмінного руху вперед.

Але сучасний світ не складається лише з цих здобутків. Технічне й загальнокультурне відставання частини людства, соціальні негаразди, гендерна нерівність (нерівноправність чоловіків та жінок і взагалі статева дискримінація), голод, хвороби, невміння використати набуту політичну свободу тощо породжують комплекс меншовартості, заздрість, ксенофобію.

Неврівноваженість соціально-економічних процесів веде до революцій і тероризму. Хоча ідея революції сильно дискредитувала себе, у відсталих суспільствах (наприклад, у Латинській Америці) політичні де-

магоги, підкріплюючи свої гасла терором, прагнуть перерозподілити соціальні ролі в суспільстві.

Закони, що стають застарілими на очах, стримують людську ініціативу й консервують пережитки минувшини; цим управно користується криміналітет. Криза традиційної юриспруденції й потреба у створенні правової держави стикається з нерівноваженістю соціального буття.

Перемішування народів та соціальних груп породжує не лише пожвавлення співробітництва людей і здорового націоналізму – любові до своєї нації, а й до нацизму та расизму. Не дуже-то раді масовому заселенню західноєвропейських міст вихідцями з відсталих країн Азії корінні жителі, що позначається на активізації правих політичних сил (до фашистських включно). “Кольорові” часто створюють дешевий ринок робочої сили, забираючи роботу у кваліфікованого корінного європейця. Звільнені від тоталітарних режимів незрілі суспільства легко піддаються політичній демагогії (в Україні сьогодні – більш як 100 політичних партій; у маленькій Сербії – більш ніж 300).

Криза традиційних релігій веде до “всеїдності”, прагнення гармонійно сполучити те, що не сполучається (наприклад, єдинобожне християнство й політеїстичне язичництво). В епоху телебачення й Інтернету колось екзотичні вірування ізольованих народів (наприклад, Індії) стають “модними”, хоча за ступенем морального розвитку вони дуже поступаються тому ж християнству та його культурі міжлюдського спілкування. Йога і їй подібні стародавні духовні системи набувають другої молодості й всесвітнього масштабу на наших очах.

У цих умовах особистість вже просто не може втриматися в рамках “культури пращурів” або успадковувати культурні традиції якоїсь одної громади. Ексцентричні індивідуали намагаються навіть створити “власну” духовно-культурну чи митецьку систему, “самовиразитися”, що додає складності у сприйнятті культурного пошуку сучасності.

П л ю р а л і з м, тобто множинність, уже став звичною прикметою нашого культурного життя. Недовго й розгубитися в цій різноманітності. Завдання полягає, вочевидь, в *особистому виборі* або *самоідентифікації* особистості, бо ніхто нині не може закрити перед людиною все оте багатство – і справжнього культурного пошуку, й культурного сурогату. Важливо не стільки те, як тебе ідентифікують товариші, вулиця або суспільство, а як ти ідентифікуєш себе сам. Наприклад, російська письменниця, яка переймається болями й надіями українського народу і пише під псевдонімом Марко Вовчок, однозначно ідентифікується як діяч української культури. Сприйняття явищ культури зазвичай вимагає чималої духовної роботи, осягнення “чужого”, розвиток власного “я”.

Для людини, що виросла на фольклорі, може видатися “чужим” класичне мистецтво. І, навпаки, рафінований споживач елітної культури може гребувати “примітивним” мистецтвом. “Серйозні” митці зневажають розважальну стихію на зразок “попси”. Але “розважальна” стихія теж має право на існування: масова культура – явище закономірне, поки вона не переростає в контркультуру.

Критерієм справжньої культури, який оберігає від захоплення руйнівними явищами, має бути насамперед професіоналізм. При цьому релігійний, політичний, науковий, юридичний та мистецький досвід не терплять самодіяльності – уявімо собі самодіяльного хірурга або самосуд натовпу. Художня ж самодіяльність як шлях вияву прихованих талантів – явище позитивне. Проте сила, скажімо, невчених основам музики “гуртів”, які компенсують брак професіоналізму й навіть вокальних даних екстравагантними ефектами й скандальною поведінкою, стосується справжньої культури не більше, аніж чаклунка-ворожка – медицини.

В умовах постійного змішування рас і націй, класів і прошарків, різних традицій і нових, експериментальних форм культурного життя, які стали прикметою сьогодення, багатьом важко зберегти як почуття належності до якихось коренів, так і самостійність власного судження й вибору. За цих умов виникає два види небезпеки. Можна повністю відкинути будь-які традиції – сім’ї, школи, народу й віддаватись афективному сприйняттю явищ культури за принципом “мені – подобається (не подобається)”. А можна й боязко відкинути власне право на судження й вибір, приставши до культурної програми якоїсь групи – тоді все, що здається рідним або ворожим лідерам групи, мусить бути рідним і ворожим тобі. В обох випадках важко розраховувати на правильну позицію: в основі цих ситуацій лежить однакове невігластво, яке, щоправда, виявляє себе по-різному.

Вибagliва й чутлива людина не може жити без сімейних або національних коренів культури, але не може й задовольнятися повторенням досвіду пращурів.

Проте можна вирости в умовах глухого села й опанувати вершини світової культури, а можна все життя “тусуватися” по виставах і виставках міста, залишаючись духовним обивателем і пасивним споживачем чужого.

Важливо, як людина сама себе сприймає і ким хоче бути. Відчувати себе, скажімо, українцем за культурною приналежністю можна й не народившись від українських батьків. Видатний діяч української культури митрополит Петро Могила був за походженням молдованином, але мало хто зробив для України стільки, як він, і мало кого в Україні так шанують.

Запитання та завдання

1. Як ви співвідносите поняття “техніка”, “культура” й “цивілізація”?
2. Чи знаєте ви про різні значення слова “цивілізація”?
3. У чому полягає духовна природа культури? Які людські потреби задовольняє цивілізація, а які – культура?
4. Назвіть основні культурологічні концепції.
5. Що таке складові культури?
6. Які явища культури слід визначати як кризові?
7. Дайте характеристику понять “контркультура”, “субкультура”, “антикультура”.
8. У чому полягає різниця між масовою й елітною культурами?
9. Як ви розумієте взаємодію та спадкоємність у культурі?
10. У чому полягає національна природа культури?
11. Дайте характеристику поняття “міжнаціональна культура”.
12. У чому полягає специфіка вживання понять Півночі, Півдня, Заходу та Сходу як культурних ареалів?
13. Що таке культурна зона та культурний регіон?
14. Як ви розумієте питання про специфіку європейської культури?
15. Які проблеми буття та розвитку української культури ви можете назвати?
16. Як ви ставитесь до ідеї рівноправності культур у сучасному світі?
17. Охарактеризуйте поняття культурної ідентифікації.

